

УДК 340.12—054.74/75:94(477.75)

Рустем Хаялі,

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Економіко-правового факультету в м. Сімферополі Національного університету «Одеська юридична академія»

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЖИМУ ЇХ СПЕЦПОСЕЛЕНЬ (1944–1948 рр.)

У статті автор розглядає й аналізує депортацію кримських татар і правове регулювання статусу висланих в умовах режиму спецпоселень.

Ключові слова: депортація, режим спецпоселень, спецкомендатура, спецпереселенці, вислані.

У сучасній Україні права та свободи людини і громадянина проголошені найвищою соціальною цінністю конституційного ладу і є гарантією побудови громадянського суспільства та правової держави.

У ХХ ст. утворилася нова форма політичного режиму — тоталітарний режим, в умовах якого запроваджується всеосяжний контроль над суспільством та індивідом. В умовах радянського тоталітаризму з пануванням марксистсько-ленінської ідеології та монополією однієї партії суттєвій деформації було піддано основоположні цінності прав і свобод людини та громадянина.

Швидкі суспільні зміни в СРСР у 1920—1950-ті роки відбувалися на основі ліквідації різних соціальних груп, класів, масових політичних репресій, депортацій народів, що призводило до порушення фундаментальних прав і свобод людини та громадянина.

Вивчення політико-правових явищ минулого допомагає виробити механізми захисту та забезпечення прав і свобод людини в сучасному суспільстві, оптимізувати відносини між особистістю, суспільством і державою.

Важливим аспектом у цій проблематиці є вивчення насильницького переселення народів, зокрема на прикладі кримських татар, політико-правової організації режиму спецпоселень, у тому числі визначення правового, політичного, соціального статусу висланців у роки Другої світової війни та у повоєнний період в СРСР.

Проблема насильницького переселення народів в основі своїй знайшла віддзер-

калення в роботах вітчизняних і зарубіжних істориків.

Депортація кримських татар з Криму здійснювалася на підставі постанови ДКО «Про кримських татар» № 5859 цс. від 11.05.1944 р., відповідно до якої було прийнято рішення: «Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне мешкання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР».

Виселення було покладено на НКВС СРСР. ДКО також було визначено порядок і умови виселення: все, що залишається на місці, — майно, будівлі, надвірні споруди, меблі і присадибні землі приймаються місцевими органами влади; всю продуктивну і молочну худобу, а також свійську птицю приймає Наркомм'ясомолпром, сільгосппродукцію — Наркомзаг СРСР, коней і іншу робочу худобу — Наркомзем СРСР, племінну худобу — Наркомрадгоспів СРСР. Приймання худоби, зерна, овочів та інших видів сільгосппродукції проводилося з випискою обмінних квитанцій на кожен населений пункт і кожне господарство.

НКВС СРСР, Наркомзему, Наркомм'ясомолпрому, Наркомрадгоспів і Наркомзагу СРСР було доручено до 01.07.1944 р. подати до РНК СРСР пропозиції про порядок повернення за обмінних обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятої від них худоби, свійської птиці і сільськогосподарської продукції. Для організації прийому від спецпереселенців залишеного ними в місцях виселення майна, худоби, зерна і сільгосппродукції передбачалося відрядити на місце комісію РНК СРСР.

Операція стосовно виселення кримських татар військами НКВС здійснювалася з 18 по 20.05.1944 р. Усього з Криму було депортовано, за офіційними джерелами, 45384 родини, або 191014 осіб, за партійними документами — 194111 осіб [1]. З міст було виселено 5602 сім'ї, або 18983 особи, з сільської місцевості — 39087 сімей і одинаків, або 168876 осіб [2]. Для проведення операції було задіяно 23 тис. солдатів і офіцерів військ НКВС, 9 тис. оперативного складу органів НКВС-НКДБ. Операція щодо виселення обійшлася державі в 30 млн рублів.

Перевезення спецпереселенців з Криму до Узбецької РСР здійснювалося спеціально сформованими ешелонами за графіком, складеним спільно з НКВС СРСР. Це завдання було доручено НКШС. Розрахунки за перевезення проводилися за тарифом перевезень ув'язнених. Всього було задіяно 68 ешелонів.

Комісія РНК СРСР з обліку майна висланців в основному завершила роботу в Криму до 10.06.1944 р. У нових місцях розселення висланці так і не отримали обмінних квитанцій за конфісковане майно у зв'язку з дисперсним розселенням, через брак точної інформації про дислокацію спецконтингенту.

Водночас на підставі постанови ДКО «Про кримських татар» № 5859 цс. від 11.05.1944 р. партійному і радянському керівництву Узбецької РСР — секретареві ЦК КП (б) Узбекистану Юсупову, голові РНК Абдурахманову і народному комісарові внутрішніх справ Кобулову було доручено до 01.06.1944 р. провести заходи щодо організації прийому і розселення спецпереселенців. Зокрема, керівництво Узбецької РСР було зобов'язане прийняти і розселити в межах республіки 140—160 тис. осіб спецпереселенців-татар.

Розселення спецпереселенців проводилося в селищах, колгоспах, підсобних сільських господарствах підприємств і в заводських селищах для використання в сільському господарстві та промисловості. В областях для розселення спецпереселенців створювалися комісії у складі голови облвиконкому, секретаря обкому і начальника НКВС, які займалися здійсненням усіх заходів, пов'язаних з прийняттям та розміщенням прибулих спецпереселенців. Одночасно в кожному районі вселення спецпереселенців організовувалися районні трійки у складі голови райвиконкому, секретаря райкому і начальника РВ

НКВС, на яких було покладено завдання підготовки, розміщення й організації прийняття прибулих спецпереселенців. Безпосередньо для перевезення спецпереселенців за їхньою участю було підготовлено тягловий і автомобільний транспорт усіх підприємств та установ.

Частину кримських татар було розміщено в областях і автономних республіках РРФСР, Казахській РСР.

У перші місяці найвищі органи влади Узбецької РСР також прийняли ряд постанов, спрямованих на розв'язання проблем висланців. Серед них спільна постанова РНК Узбецької РСР і ЦК КП(б) Узбекистану № 323-104 с. від 13.07.1944 р. У постанові зазначалося: «У ряді районів республіки спецпереселенці кримські татари розміщені й улаштовані абсолютно незадовільно, не забезпечені житлом і санітарно-медичним обслуговуванням, працевлаштування відбувається украй повільно». Цією ж постановою керівники наркоматів, місцеві органи влади й управління республіки, керівники підприємств, колгоспів і радгоспів, новобудов були зобов'язані сприяти працевлаштуванню висланців. Зокрема в документі підкреслювалося про необхідність «вжити рішучих заходів щодо якнайшвидшого працевлаштування висланців».

У місцях нового розселення висланці були позбавлені виборчих прав і не могли бути членами професійних спілок за місцем роботи. Лише через рік, у травні 1945 р. керівництвом ВЦРПС було дано роз'яснення, після якого спецпереселенці дістали можливість вступати до профспілок.

У подальшому найвищими радянськими і партійними органами Узбецької РСР, зокрема РНК УзРСР від 30.09. і ЦК КП(б) Узбекистану від 04.10.1944 р. було прийнято спільні постанови «Про трудове і господарчо-побутове облаштування спецпереселенців кримських татар». Особливу увагу було приділено забезпеченню висланців житлом. На це було спрямовано постанову РНК Узбецької РСР і ЦК КП(б) Узбекистану № 402-51с. від 16—24 березня 1945 р.

Відповідно до постанови ДКО від 25.09.1944 р. «Про розрахунки із спецпереселенцями з Криму за прийняті у них в місцях колишнього мешкання зерно, худобу, птицю, вовну та шкіряну сировину і заходи допомоги щодо їх якнайшвидшого господарчо-побутового облаштування» в місцях розселення передбачалося забезпе-

чити спецконтингент промисловими і продовольчими товарами [3].

Сільгоспбанкові СРСР було доручено видати вивезеним до Узбецької РСР спецпереселенцям, у місцях їх розселення, позику на зведення будинків і на господарське улаштування до 5000 рублів на сім'ю з розстрочкою до 7 років. Наркомзагу СРСР було доручено виділити в розпорядження РНК Узбецької РСР борошна, круп і овочів для видачі спецпереселенцям, упродовж червня-серпня 1944 р. щомісяця рівними кількостями [4].

Необхідно зазначити: щомісячний пайок працюючого висланця складав 8 кг 200 грамів борошна, 2 кг круп. У подальшому місцеві органи влади й управління займалися забезпеченням людей, що прибували, присадибними ділянками й надавали допомогу місцевими будматеріалами у зведенні будинків.

Після масової депортації народів в СРСР, у тому числі кримських татар, з'явилася необхідність урегулювання правового статусу висланців. Таким нормативно-правовим актом стала постанова РНК СРСР «Про правове становище спецпереселенців», прийнята 08.01.1945 р. У документі наголошувалося, що спецпереселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією постановою. Зокрема всі працездатні спецпереселенці зобов'язані були займатися суспільно корисною працею. З цією метою місцеві ради депутатів трудящих за узгодженням з органами НКВС організовують трудове влаштування спецпереселенців у сільському господарстві, у промислових підприємствах, на будовах, у господарсько-кооперативних організаціях і установах. За порушення трудової дисципліни спецпереселенців притягають до відповідальності відповідно до чинних законів. Спецпереселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС виїжджати за межі району розселення, що обслуговується даною спецкомендатурою. Самовільний виїзд за межі району розселення, що обслуговується спецкомендатурою, розглядається як втеча і спричиняє відповідальність у кримінальному порядку. Спецпереселенці — глави сімей або особи, що їх замінюють, зобов'язані у триденний термін повідомляти у спецкомендатуру НКВС про всі зміни, що сталися у складі сім'ї (народження дитини, смерть члена сім'ї, втеча). Спецпереселенці зобов'язані суворо

дотримуватися запровадженого для них режиму і громадського порядку в місцях поселення і підкорятися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС. За порушення режиму і громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці піддаються адміністративному стягненню у вигляді штрафу до 100 рублів або арештові до 5 діб.

Для організації контролю над висланцями в місцях поселення було організовано спецкомендатури НКВС, які утримувалися за рахунок кошторису НКВС СРСР.

З метою визначення статусу і компетенції комендатур НКВС приймається постанова РНК СРСР від 08.01.1945 р. № 34—14 с., що складалася з двох частин: загального положення та обов'язків і прав комендантів спецкомендатур НКВС. У першій частині вказувалися мета і завдання спецкомендатур. З метою гарантування державної безпеки, охорони громадського порядку і запобігання втечам спецпереселенців з місць їх поселення, а також з метою контролю за їхнім господарсько-трудоим влаштуванням в районах розселення спецпереселенців створюються спецкомендатури. Вони дислокуються в населених пунктах у центрі території, в якій розселені обслуговувані ними контингенти спецпереселенців. Спецкомендатури НКВС у своїй адміністративній та оперативній діяльності керуються чинними законами, постановою РНК СРСР «Про правове становище становище спецпереселенців», а також наказами та інструкціями НКВС країв і областей. Безпосереднє керівництво спецкомендатурою НКВС здійснює РВ НКВС за територіальністю. Працівники спецкомендатур НКВС у всіх правах і стосовно зарплати прирівнюються до відповідних їхнім посадам оперативних працівників РВ НКВС.

У другій частині положення роз'яснювалися такі обов'язки комендантів спецкомендатур:

- облік спецпереселенців і нагляд за ними з метою запобігання втечам з місць поселення та виявлення серед них антирадянських і кримінально-злочинних елементів;
- організація і проведення розшуку спецпереселенців, що втекли;
- запобігання безладам і їх припинення у місцях поселення спецпереселенців;
- здійснення контролю за gospodar-

ським і трудовим облаштуванням спецпереселенців у місцях їх поселення;

— приймання скарг, заяв спецпереселенців і забезпечення вжитих стосовно них необхідних заходів;

— видача спецпереселенцям дозволів на право тимчасового виїзду за межі району розселення, що обслуговується даною комендатурою, без виїзду з району.

Комендантам спецкомендатур надавалося право в разі порушення спецпереселенцями встановленого для них режиму і громадського порядку в місцях поселення накладати на них адміністративні стягнення. Накладення адміністративного стягнення затверджувалося начальником РВ НКВС, а застосування арешту санкціонувалося прокурором. Накладення адміністративного стягнення оформлялося постановою коменданта спецкомендатури, яка разом із поясненнями порушника спрямовувалась на затвердження начальником РВ НКВС.

На коменданта також покладалося провадження розслідування у справах про втечі та інші злочини спецпереселенців. Про кожну порушену справу комендант повідомляв начальникові РВ НКВС і районному прокуророві. Складніші справи приймалися начальником РВ НКВС до свого провадження або на пропозицію прокурора передавалися останньому. У справах про контрреволюційні злочини коменданти спецкомендатур виконували первинні слідчі дії, після чого передавали слідчий матеріал до РВ НКВС. Справи про втечі, бандитизм і контрреволюційні злочини направлялися через відповідні НКВС—УНКВС на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Всі інші — до судових органів у звичайному порядку. Прокурорський нагляд за діяльністю спецкомендатур НКВС здійснювався відповідними органами прокуратури республіки [5]. Всього в Узбецькій РСР було утворено 95 спецкомендатур, тобто одну на 600 спецпереселенців.

На практиці статус коменданта в середовищі висланців словами кримськотатарського письменника і фронтовика Шаміля Алядіна характеризувався фразою «Я — ваш цар і бог».

На місцях дуже часто радянські і партійні органи були змушені узгоджувати свої дії щодо спецпереселенців з місцевими спецкомендатурами.

З виселенням та організацією режиму спецпоселень особливе місце відводило-

ся органам прокуратури, до завдань яких входило «дотримуватися законності» у процесі депортації населення, керувати життям висланців на підставі розпоряджень, інструкцій, указів ДКО, СНК, НКВС, МВС СРСР. До повноважень органів прокуратури також входило завдання припинити втечі висланців з місць поселень [6].

З метою посилення контролю над висланцями у місцях їх розселення спецкомендатурами до паспортів вносився запис «Мешкання дозволено лише в ... районі, місті» і видавалося тимчасове посвідчення з відповідним номером. З метою підтримання порядку в місцях розселення висланців спецкомендатурам НКВС виділялися військові підрозділи у складі 5—7 бійців внутрішніх військ НКВС на чолі із сержантським та офіцерським складом.

У зв'язку з підготовкою до проведення перших повоєнних виборів до найвищих і місцевих органів державної влади в СРСР в 1946—1947 рр. необхідно було визначити участь висланців у виборчому процесі. З цією метою 01.12.1945 р. приймається постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення до списків виборців спецпереселенців». Цей документ прийнято на підставі численних запитів місцевих радянських і партійних органів, у зв'язку з чим було прийнято рішення про роз'яснення, що громадяни СРСР, переселені у воєнний час з одних районів СРСР до інших, вносяться до списків виборців на загальних підставах [7]. На практиці кримські татари дістали право обирати і в жодному разі не висувати своїх кандидатів до місцевих радянських органів влади. Процедура участі у виборах перебувала під суворим контролем спецкомендатур НКВС. Незадоволених могли притягнути до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію.

У процесі організації режиму спецпоселень необхідно було врегулювати питання навчання дітей-висланців. З цією метою розпорядженням РНК СРСР № 13287 рс. від 20.06.1944 р. було запроваджено порядок навчання дітей спецпереселенців. Зокрема у розпорядженні вказувалося, що навчання дітей спецпереселенців у місцях висланя здійснювати російською мовою в існуючих початкових школах за місцем мешкання. Навчання у середніх і вищих навчальних закладах допускати в існуючих середніх і вищих навчальних закла-

дах, з правом переїзду молоді, що навчається, до місця, де знаходиться навчальний заклад, але без права виїзду за межі республіки як у період навчання, так і після закінчення навчального закладу. Видачу дозволів дітям спецпереселенців на переїзд у межах республіки до місць, де знаходяться середні і вищі навчальні заклади, було покладено на НКВС республіки, а на місцях — на коменданта спецкомендатури [8].

Процес прилучення дітей висланців до системи освіти відбувався повільно. Наприклад, у січні 1952 р. по СРСР було враховано 91943 дітей спецпоселенців, спецпереселенців і висланих шкільного віку, які не були охоплені обов'язковим навчанням, що становило 20,0% порівняно з усіма дітьми шкільного віку [9]. При цьому потрібно зазначити, що в 1952 р. XIX з'їзд КПРС прийняв рішення про перехід від семирічної до загальної середньої освіти у великих промислових і культурних центрах, а в подальший період — у сільській місцевості.

У вересні 1947 р. вийшла постанова РНК УзССР «Про завершення господарсько-побутового облаштування спецпереселенців із Криму», в якій підкреслювалося: «... роботу щодо господарсько-побутового облаштування спецпереселенців вважати в основному закінченою» [10]. У той самий час режим спецпоселень продовжував діяти до 1956 р.

У роки депортації було немало випадків втеч із місць спецпоселень висланців. На 01.10.1948 р. за кримським контингентом (з урахуванням вірмен, болгар, греків) числилося 8527 втеч. У цей час, окрім того, ще втекли 2709 людей (дані подано по СРСР) [11].

У зв'язку з цим необхідно було прийняти нормативні акти, спрямовані спрямовані на боротьбу із втечами з місць поселення. 24.11.1948 р. Радою Міністрів СРСР прийнято постанову № 4367-1726 цс. «Про виселенців». У ній вказувалося керівництву МВС СРСР на слабе здійснення нагляду за спецконтингентом, на велику кількість втеч з місць обов'язкового розселення. Також підкреслювалося, що затриманих утікачів із місць поселення висланців органи МВС повертали до місць розселень без притягнення притягнення до кримінальної відповідальності за втечі, що наявність такої «антидержавної

практики адміністративних органів стала можливою через внаслідок потурання з боку МВС і Прокуратури СРСР».

26.11.1948 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає указ «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни». З метою зміцнення режиму поселення для виселених, а також у зв'язку з тим, що під час їх переселення не було визначено терміну їх вислання, вказати, що переселення до віддалених районів Радянського Союзу проведено навічно, без права повернення їх на колишні місця проживання. За самовільний виїзд, втечу з місць обов'язкового поселення ці виселенці мають бути притягнені до кримінальної відповідальності. Визначити міру покарання за цей злочин двадцятьма роками каторжних робіт. Справи, пов'язані з втечею виселенців, розглядалися Особливою нарадою при МВС СРСР. Осіб, винних у переховуванні виселенців, що втекли з місць обов'язкового поселення, або таких, що сприяли їхній втечі, осіб, винних у видачі дозволу виселенцям на повернення до місць їх колишнього мешкання, і осіб, що надають їм допомогу в облаштуванні у місцях колишнього мешкання, притягати до кримінальної відповідальності. Визначити міру покарання за ці злочини — позбавлення волі на термін п'ять років.

Отже, розглядаючи проблему, необхідно виділити такі тенденції та закономірності. Депортація кримських татар у роки Другої світової війни призвела до порушення основоположних основоположних прав, що декларувалися Конституціями Кримської АРСР, РРФСР, СРСР. Враховуючи основні положення Конституції Кримської АРСР 1937 р., слід зазначити, що було порушено особисті права (статті 90, 94, 95), які забезпечували рівноправність громадян, незалежно від національності і раси в усіх сферах господарського, державного, культурного і суспільно-політичного життя, а також недоторканність особистості, житла, соціальні права — право на відпочинок і на матеріальне забезпечення в старості або в разі втрати працездатності (статті 86, 87), політичні права (статті 92, 93), а також право на освіту (ст. 88). Висланці також були обмежені у своїх

конституційних обов'язках — служити в робітничо-селянській Червоній Армії, що було законом (ст. 99).

Процедура прийняття нормативно-правових актів стосовно висланих здійснювалася на основі доповідних записок, зведень НКВС в РНК СРСР, різного роду інформації радянських і партійних органів республіканського й обласного рівнів. У вихідних документах повідомлялося про господарчо-побутове облаштування висланців, їхню чисельність, матеріальне становище, залучення їх до промислового і сільськогосподарського виробництва, морально-політичну обстановку серед них. Як правило, прийняті нормативно-правові документи стосовно висланих мали характер секретності і здебільшого до спецпереселенців не доводилися.

Виселення кримських татар, організація режиму спецпоселень, правовий статус депортованих регулювалися рішеннями ДКО, постановами, указами Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР, найвищими органами влади й управління союзних республік і, зокрема, Узбецької РСР. У нормативно-правових актах широко використовувались терміни «заслані», «спецпереселенці», «спецконтингент», «спецпереселенці — колишні кримські татари», що відображало особливий статус депортованих у місцях їхнього мешкання. Така політико-правова практика призвела до порушення основоположних конституційних норм, до утиску основних прав і свобод людини і громадянина в СРСР.

ПРИМІТКИ

1. ГААРК. Ф. П. 1. Оп. 4. Д. 1611. Л. 1; Бугай Н. Ф. Л. Берия И. Сталину. Согласно Вашему указанию... / Н. Ф. Бугай. — М. : АИРО — XX, 1995. — С. 154.
2. ГААРК. Ф. П. 1. Оп. 1. Д. 2221. Л. 3.
3. Хаяли Р. И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944—1967 гг.) / Р. И. Хаяли. — Симферополь : ДОЛЯ, 2006. — С. 66.
4. Свидетельства преступлений против крымских татар // Авдет. — 1991. — 16 мая.
5. Брошеван В. Изгнание и возвращение / В. Брошеван, П. Тыглиянц. — Симферополь : Таврида, 1994. — С. 146—147.
6. Бугай Н. Ф. Кавказ: народы в эшелонах / Н. Ф. Бугай, А. Н. Гонов. — М. : Инсан, 1998. — С. 230.
7. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. (Документи. Факти. Свідчення.) // Зб. док. (1917—1991). / упор. : Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Муз. Україна, 2004. — С. 190.
8. Бугай Н. Ф. 40-е—50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивные документы НКВД, МВД СССР) / Н. Ф. Бугай // История СССР. — 1992. — № 1. — С. 124.
9. Там само. — С. 141.
10. ЦГА РУз. Ф. Р. 314. Оп. 7. Д. 18. Л. 5.
11. Бугай Н. Ф. Зазнач. праця. — С. 132.

Хаяли Рустем. Депортация крымских татар и регулирование режима их спецпоселений (1944—1948 гг.).

В статье автор рассматривает и анализирует депортацию крымских татар и правовое регулирование статуса ссыльных в условиях режима спецпоселений.

Ключевые слова: депортация, режим спецпоселений, спецкомендатура, спецпереселенцы, высланные.

Hayali Rustem. Deportation of Crimean tatars and regulation regime of their special settlements (1944—1948 years).

The article deals and analyses the deportation of the Crimean tatars people and legal regulation of the deported people status under the special deported regime conditions.

Key words: deportation, special deported regime, special deportees, deported people.